

بنیاد فرهنگی باغ ایرانی قبل و بعد از اسلام

المیرا نوبخت، رضا ستاری

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد ارومیه
دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد تبریز واحد آذرشهر

چکیده

در میان جلوه های گوناگون هنر معماری ایران، باغ ایرانی با ظاهری آکنده از سادگی و طراوت بر پایه اصولی مشخص و بنیادین، نمایش نمادینی از بهشت موعود است. هنرمند معمار با تکیه بر اصول اولیه معماری ایرانی و آگاهی از شرایط اقلیمی و توانمندی های طبیعی مناطق مختلف و با الهام از توصیفات متون مقدسی چون قرآن کریم پیرامون باغ های بهشت، باغ ایرانی را خلق می کند. این مقاله به بررسی عوامل تاثیر گذار بر باغ ایرانی به عنوان فضایی همسو با ارزش های معنایی و محیطی می پردازد. از این رهگذار ابتدا به بازخوانی ریشه های فرهنگی ایرانیان باستان و تاثیر آن بر عناصر و ساختار باغ ایرانی و در بخش دوم تشابهات اعتقادات اسلامی در باغ ایرانی مورد بررسی قرار می گیرد، سپس با دست یابی به مجموعه ای از شاخص های فرهنگی، محیط زیست ایرانی به عنوان فضایی متعهد در برابر فرهنگ و اعتقاد ایرانی مطرح و دانش و فن ایرانی به عنوان عاملی مکمل در کنار عوامل ذکر شده قرار می گیرد و در نهایت باغ ایرانی به عنوان اثری حکیمانه و کمال گرا در اصول خویش مطرح می شود.

کلیدواژه ها: باغ ایرانی، بنیاد فرهنگی باغ، باغ ایرانی قبل اسلام، باغ ایرانی بعد اسلام

مقدمه

بشر از ابتدای خلقت، زندگی خود را در بهشت طبیعت، ویژگی‌ها و ارزش عناصر طبیعی، مبنای فرهنگی آن (طبیعت سبز) آغاز کرد، اما امروزه یکی از موضوعاتی که با هم‌چنین تأثیری که بر شیوه زیست انسان و رابطه او با نگرانی‌های جدی به دنبال دارد، رابطه رو به زوال انسان و طبیعت و عناصر طبیعی دارد، سخن بسیار است در این میان طبیعت است؛ طبیعتی که به سان گاهواره‌ای، انسان را در خود باغ ایرانی مجرای است به سوی درونی‌ترین لایه اندیشه و خیال جای داده است. در مورد طبیعت، اصول حاکم بر آن، الهام از و تعبیری است حکیمانه از جهان بینی ایرانی. در جهان بینی ایرانی طبیعت مرتبه‌ای از سلسله مراتب کلی وجود است و سیر آن مرحله‌ای از راه معرفت می‌باشد. بر اساس منطق ارسطویی منشا تمام تفاوت‌های آثار هنری از این مجموعه عوامل و به بیان دیگر از علت فاعلی آغاز می‌شود. عامل شکل دهنده به این علت، مجموعه بنیادهای اعتقادی و فرهنگی می‌باشد بنابراین می‌توان گفت: ساختار کامل باغ در محیط بیانگر رابطه تنگاتنگ میان طبیعت و جهان بینی و فرهنگ ایرانی است (۱).

در این میان است که علم با تأثیرش بر محیط به صورت بالاتری تبدیل و انسان را در رسیدن به معرفت و کمال یاری می‌نماید. باور ایرانی از اعتقادات اונشات می‌گیرد و در قبال آن جهان بینی مینوی و علوی می‌آفریند. بنیاد تمام خصلت‌های تجربیدی و کیهان‌شناسی در تمدن ایرانی بر اساس باورهای فرهنگی ماست (۲). این اعتقادات با تأثیر بر ساختار و عناصر شکل دهنده، مجموعه علل صوری را خلق می‌کنند.

برای یافتن روزه‌هایی در جهان بینی ایرانی ابتدا به بررسی تأثیر فرهنگ ایرانی در ساختار و عناصر باغ ایرانی پرداخته می‌شود. پس از دستیابی به شاخص‌های فرهنگی در مرحله بعد به درک ایرانیان از محیط اطراف و استفاده از دانش ایرانی در راستای این جهان بینی به عنوان مجموعه عوامل محیطی خواهیم پرداخت.

روش تحقیق

به منظور بررسی بنیادهای فرهنگی در باغ‌های ایرانی لازم است تا با رویکردی توصیفی و تحلیلی به مطالعه عناصر کالبدی و ساختاری مرتبط با فرهنگ در باغ ایرانی پرداخته شود. لذا روش تحقیق در مطالعه حاضر تحلیلی - توصیفی انتخاب شد.

باغ ایرانی و تاریخچه آن

در ادبیات ایران به باغ ایرانی "باغ سرا" و یا پردیس یا فردوس گفته می‌شده است. واژه باغ ایرانی جدید و ترجمه پرشن‌گردن است. باغ ایرانی سه ساختار و طراحی منحصر به فرد دارد: اول در مسیر عبور جوی آب قرار دارد. دوم: محصور است با دیوارهای بلند سوم در داخل باغ عمارت تابستانی و استخر آب قرار دارد. این سه مشخصه باغ‌های ایرانی را متمایز می‌کند. در واقع این باغ‌سراهای ایرانی را جهانگردان اروپائی که مشاهده کردند آنرا با مشخصه و نام "پرشن‌گردن" وصف کردند. باغ ایرانی یا "باغ سرای" به ساختار و طراحی منحصر به فرد آن اشاره دارد. باغ ایرانی با تاریخ پیدایش قنات پیوند دارد اولین باغ‌های ایرانی در مسیر خروجی قنات‌ها شکل گرفته است. نمونه اینگونه باغ‌ها را می‌توان در طبس، یزد، گناباد، و بیرجند و اکثر مناطق کویری دید. یکی از مشخصه‌های باغ ایرانی عبور جوی آب در داخل باغ هست که معمولاً در این باغ‌سراها در وسط باغ استخر و یک عمارت و یا ساختمان تابستانی وجود داشته است. بعضی باغ‌ها بصورت چار باغ بوده و آب را در ۴ مسیر عبور می‌دهاند (۲۰).

باغ ایرانی پاسارگاد را ریشه معماری این باغ‌ها دانسته‌اند. کوروش کبیر شخصاً دستور داده بود که باغ پاسارگاد چگونه ایجاد شود و درخت‌ها نیز به چه شکل کاشته شوند و در واقع هندسی‌سازی باغ و شکل و شمایل آن از دیدگاه کوروش به باغ ایرانی گرفته شده است. در دوره ساسانیان نیز باغ‌ها در جلوی کاخ‌ها و معابد شکل گرفتند و این موضوع در دوره اسلامی نیز ادامه یافت (۲۰).

قدیمی ترین سند تصویری که نظم باغ ایرانی را به تصویر می کشد به دوره ساسانیان باز می گردد. در نقش برجسته طاق بستان، صحنه شکار خسرو پرویز، طرح باغ-شکار او را در طاق بستان نشان می دهد. این نقش برجسته تا حدود زیادی هندسه باغ و عملکرد آن را هویدا می کند (۲۰).

این باغ ها عنوان یک ساختار کامل، بیانگر رابطه تنگاتنگ میان بستر فرهنگی و طبیعی است و نشانه ای از سازگار نمودن و همسو کردن نیازهای انسان و طبیعت است. در گذشته باغ ایرانی بروز توان نهفته محیط و ادراک پیچیدگی های آن بود. خالق باغ با اتکا به دانش تجربی خود فضایی را ایجاد می کرد که باعث بقاء و پویایی بستر طبیعی می شد (۲۰).

آغاز انتظام بخشی به باغ را باید در زمان هخامنشیان جستجو نمود. در باغ های سلطنتی پاسارگاد (قرن ۶ قبل از میلاد) وجود هندسه منظم در باغ شاهی (اختصاصی) و در مقیاس کلان در باغ های پیرامون کاخها، تبدیل به الگویی شده است که بعدها در دوره ساسانی و پس از اسلام شاهد تکامل آن هستیم در دوران ساسانی (۶۳۳-۲۲۴م) باغسازی گسترش فراوانی می یابد. جایگاه والای طبیعت در تفکر زرتشت به ویژه پرستش آب موجب گردید تا علاوه بر انتظام انسانی در باغ چشم اندازها و بستر طبیعی نیز مطرح گردد. باغ قصرهای این دوره همانند تخت سلیمان و کاخ فیروز آباد بیستون در بستر طبیعی جذاب مانند دریاچه و چشمه مکان یابی گردیدند. تنوع هندسی مشخص ترین ویژگی باغ های این دوره است. انتظام های محوری، مرکزی و چهاربخشی در باغ های این دوره دیده می شود. با استقرار تمدن اسلامی در دوره بنی امیه در سامره و اندلس باغ های احداث گردیدند که همچنان از باغ های ساسانی مورد الگوبرداری قرار گرفته بود. بسیاری از محققین با شکوه ترین عصر باغسازی در ایران را در دوره صفویه می دانند. در این دوره باغات در گستره شهر به عنوان هنر شکل دهنده ساختار فیزیکی شهر بودند و همچون منظومه ای سبز تمامی ساختار شهر را تحت تأثیر قرار می دادند. باغسازی در دوران صفویه از قزوین شروع شد. این شهر به عنوان پایتخت صفویه انتخاب گردید و به صورت باغ شهر سازمان یافته بود که اکنون از باغ های درباری بجز چند ساختمان چیزی باقی نمانده است. در زمان شاه عباس، پایتخت از قزوین به اصفهان تغییر مکان داد. در اصفهان از همنشینی فضاهای فضاهای شهری، خیابان، میدان و باغ ساختار هندسی این باغ شهر شکل گرفت. سیر تحول طراحی باغ در دوره صفویه نیز همانند زنجیره ای به دوره تیموریان مرتبط بوده و در دوران قاجاریه به علت ارتباطات فرهنگی گسترده ایران با اروپا نشانه هایی از الگوی باغسازی اروپایی در باغ های ایران نفوذ کرد و در دوران پهلوی به علت سهولت تردد بین ایران و دیگر کشورهای اروپایی احداث باغ ها و پارک های اروپایی و یا آمیخته ای از آن ها رواج یافت.

ابتدایی ترین و ساده ترین اصل هندسی باغ ایجاد محوری در میانه ی باغ و به موازات طول آن می باشد. به طور معمول در دو طرف این محور درختان سایه انداز کاشته شده است. هندسه باغ از تقسیمات راست گوشه تشکیل شده است. مهمترین این تقسیمات، انتظام چهاربخشی است. انتظام باغ بر اساس هندسه محوری و تقارن است.

شکل باغ ایرانی شامل انتظام آب، انتظام گیاه و انتظام معماری است. این انتظام در قالی های ایرانی نیز قابل جستجو می باشد و عناصر این انتظام (آب، گیاه و معماری) در نگارگری ایرانی موجودند و تصویری ایده آل از باغ ایرانی را ارائه می دهند (۲۱).

ساختار باغ ایرانی

طرح باغ ایرانی براساس شکل چهارگوش طراحی شده است. این شکل غالباً مربع کامل یا مستطیل می باشد در هندسه مربع بر تریبوع دایره است و دایره بطن عالم است را ذات خود مکنون دارد و ایرانیان از دایره مربع را که همانا چیزی جز تریبوع دایره نیست اساس طراحی خود در پلان های مکان های مقدس قرار داده اند. از سوی دیگر ساختار باغ ایرانی براساس تریبوع و اشکال ماندالایی با تقسیم گردش آب در جوی ها طراحی می شود به علاوه در آن توجه خاصی به شکل های هندسی می شده و شکل مربع که فاصله بین اجزا باغ را ساده و روشن نشان می داد از اهمیت خاصی برخوردار بوده است (۶). در میان این اصول از همه مهم تر می توان به الگوی چهار باغ اشاره نمود که به عنوان یکی از ماندگارترین ابداعات هخامنشیان در عرصه طراحی یادمانی باغ برای نخستین بار در نیمه دوم قبل از میلاد در پاسارگاد پا به عرصه ظهور گذاشت (۷).

عناصر آب، خاک، آتش و گیاه در باغ ایرانی

توجه به هر یک از عناصر چهارگانه نیز در باغ ایرانی ریشه ای کهن دارد. آناهیتا الهه آب در اعتقادات ایرانیان همواره حضور داشته است و آب حیات بخش که در مظهر خود به چهار قسمت تقسیم می شود بهشتی در دل بیابان می آفریند (۸). بنا بر اوستا، فرشته آب به همراهی ایزد باد و فر و فروهر نیکان مقدار معینی از آب را در جهان میان ممالک تقسیم کردند و نیز آبان یشت که مفصل ترین یشت ها است به اردویسور ناهید فرشته آب اختصاص دارد (۹). ایرانی همواره با شیوه های ماهرانه آب را بیش از آنچه هست می نماید. آب در باغ ایرانی در جوی ها و سینه کبکی ها، فواره ها، استخرها و شترگلوها وجود دارد (۱۰). جوشش آب در باغ ایرانی تنها خصلتی نما گونه نداشته بلکه به صورت ذکری دایمی جوشش هستی را متذکر می شود این خصلت نو شدن عالم، در ادبیات گاهانی به صورت فراشگر آمده است که با واژه fresh هم ریشه است و معنای نو کردن و پاک کردن را دارد.

خاک جسم قدیم است و جماد ازل و خاطره ای ازلی در ذات خود دارد (۲) و باغ در سرزمین های گرم و خشک آیتی از سرزندگی خاک و تمثیلی از بهشت برین بر کره ارض می باشد (۱۱). ایزد مهر در نقش های کهن از میانه برخورد دو سنگ پدید آمده است، بی شک در باغ های کهن ایرانی محلی برای افروختن آتش نیز وجود داشته است (۲). از عکس های هوایی شهر فیروز آباد چنین استنباط می شود که مناره آتشگاه کنونی در این شهر، در مرکز تقاطع دو محور باغ مستطیل شکل قرار داشته که با شبکه ای از جویبار ها آبیاری می شده است. از نمونه های دیگر می توان به باغ "ویس" نیاسر و همجواری کنونی آن با آتشکده کهن و مدخل غاری مربوط به آیین مهر در این باغ اشاره نمود.

شکل ۱: حضور عناصر آب و آتش به عنوان عنصر مقدس در کاخ آتشکده فیروزآباد

در باغ های ایرانی با بنا هایی به نام هشت بهشت آشنا می شویم. طرح هشت ضلعی از چرخش ۲ مربع پدید آمده و به تعبیری هشت عدد رمز خورشید و جایگاه پاکان بوده است که خداوند می تواند با بشر در آن ارتباط برقرار کند. در محل این هشت بهشت ها، آدمی با عنصر چهارم یعنی با دوسیالیت مواجه می شود، و دم نهانی عالم را در تقابل با سکناي خود حس می کند.

هنر هخامنشی سرتاسر مملو از شکل های گوناگون درخت زندگی است و درخت را به عنوان عنصر مقدس پنجم یاد کرده از آنجا که هستی او از عناصر چهارگانه است. در گویش های محلی ایرانی درخت به «دار» «داروید»، «درود» و «درودگر» تعبیر شده است. درود به معنای ستایش و درودگر به معنای ستاینده است و تقدس معنای درودگری در فرهنگ ایرانی و ارتباط معنای آن با درخت خود رمز و رازی است در باز آفریدگی رخداد کیهانی (۲). در تخت جمشید نیز گل نیلوفر آبی به اشکال گوناگون دیده می شود. از سوی دیگر در باغ ایرانی هر یک از گیاهان به نوعی دارای نماد و نشانه خاص خود می باشد.

دیدگاه های ایرانیان باستان در ساختار و عناصر باغ ایرانی

هر چند راجع به باغ های قبل از اسلام اطلاعات دقیقی در دسترس نیست و غالب اطلاعات ما برگرفته از اوستا، کتاب مقدس، ادبیات کهن و نیز باستان شناسی باغ ۱ می باشد (۳). لیکن به کار بردن طرح باغ ایرانی و نیز عناصر و ساختار موجود در آن نیز با اعتقادات ایرانیان هماهنگ بوده است.

آیین و کیش ایرانیان باستان به کشاورزی و باغ سازی اهمیت خاصی داده و آن را ستایش نموده چنان که در وندیداد، زرتشت به اهورا مزدا می گوید: ای آفریننده جهان مادی، ای یگانه پاک، چهارمین کسی که زمین را به منتهی درجه آورد کیست؟ اهورا مزدا پاسخ می دهد آن کس که بیشترین سبزی ها را بکارد و بیشترین درختان بنشاند و کسی که زمین خیس و باتلاق را بخشکاند و زیرکشت برد (۴).

شکل ۲: طرح موجود بر دیواره تخت جمشید، براساس احترام به طبیعت

باغ ایرانی از دیدگاه باورهای اسلامی

در دوره اسلامی نیز ایجاد باغ ها و درخت زارها همچنان مورد علاقه ساکنان این سرزمین بوده است. همانند سایر ادیان الهی، دین اسلام نیز انسان را موجودی رانده شده از بهشت می داند (۱۱). در این جا برخی از خصوصیات موجود در باغ ایرانی با مفاهیم بهشت وعده داده شده در قرآن نسبت داده شده است.

باغ های ایرانی برگرفته از فرهنگ اسلامی

روضات جنات از نام های بهشتی است که در سوره شوری آیه ۲۳ به آن اشاره شده است. در مجمع البیان روضه به معنای سبز و خرم و جنت زمینی است، که اطرافش درخت کاری شده باشد در نتیجه روضات الجنات باغ های مشجری است که زمین سبز و خرمی را دربر گرفته باشد، نمونه تشبیهی آن را در باغ ارم شیراز می توان مشاهده نمود.

شکل ۳: باغ ارم شیراز بیانگر تشبیه روضات جنات

در آیه ۱۵ سوره محمد بهشت متشکل از ۴ رودخانه بیان می شود:

۱- رودخانه ای از آب زلال که هیچ وقت قطع نمی شود. (انهار من ماء غیر اسن)

۲- رودخانه ای از شیر که مزه آن هیچ وقت تغییر نمی کند.

(انهار من لبن لم تغییر طعمه)

۳- رودخانه ای از شراب (انهار من خمره الشاربین)

۴- رودخانه ای از عسل (انهار من عسل مصفی)

که نهرهای موجود در باغ ایرانی می تواند تشبیهاتی از این رودها باشد شکل شماره ۴.

شکل ۴: نظام تقسیم آب در باغ فین کاشان (۵)

غرفه های بهشتی

در آیه ۲۹ سوره عنکبوت راز غرف بهشتی به عنوان پاداش کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده اند نام برده شده است در این غرف نهرهایی جاری است و افراد نیکوکار در آن جاودانه خواهند بود. کلمه غرف جمع غرفه است که به معنای خانه بسیار زیبایی است که در بلندی قرار دارد. در اکثر باغ های ایرانی جوی آب از طبقه زیرین کوشک سرچشمه می گیرد و پس از ریختن به حوض جلوی عمارت در کل باغ جاری می شود (۱۱). بنابراین می توان طراحی باغ ایرانی را کاملاً الهام گرفته از تشبیهات باغ های بهشتی در قرآن دانست.

نتیجه گیری

در نهایت می توان گفت باغ ایرانی را باید به عنوان رابطه حکیمانه انسان و طبیعت خداوندی دانست. شناخت راز و رمز های این رابطه از طریق شناسایی فرهنگ اصیل ایرانی و محیط زیست ایرانی امکان پذیر است. با ارتباط دقیق این عوامل در ساختار باغ ایرانی، هر عنصر در مجرای بایستگی ها و شایستگی های خویش قرار می گیرد و باغ ایرانی به گونه ای حکیمانه در جهت کمال خویش با قوانین کیهان هماهنگ و جاودانه می شود. بنیاد های فرهنگی باغ ایرانی بعد از اسلام بر گرفته از مفاهیم قرآنی غنی تر شده و جلوه های بصری خاصی به آن بخشیده. لذا، هنگامی که به طراحی های موجود در باغ ایرانی می نگریم تجلی بهشت برین بر روی زمین است.

منابع

۱. بهبهانی، ه. ۱۳۸۳. درآمدی به حفاظت و نگه داری باغ های تاریخی، ماهنامه موزه ها شماره ۴۱، ص ۱۹.
۲. دادابه، آ. ۱۳۸۳. مقاله مکتب های باغ آرای، ماهنامه موزه ها، شماره ۴۱، ص ۳۲.
۳. اصانلو، ح. ۱۳۸۱. باغ های ایران و چهار باغ، ساخت و ساز، شماره ۱۸، ص ۴۰.
۴. آریانپور، ع. ۱۳۶۵. پژوهشی در شناخت باغ های ایران و باغ های شیراز، ناشر فرهنگسرای تهران.
5. Shahcherghi Azade, "Persian Garden Paradox" <http://persiangarden.ir/Indexb.asp?ID6&IDD=651&IDDD=610&Langu=FA>, Access Date June 2006. ۶۰۹
۶. پیرنیا، م. ۱۳۷۳. مقاله باغ های ایرانی، مجله آبادی شماره ۱۵، ص ۴.
۷. استرنخ، د. ۱۳۷۰. شکل گیری باغ سلطنتی پاسارگادو تاثیر آن در باغ سازی ایرانی، مجله اثر شماره ۲۲-۲۶.
۸. ۲۳، ص ۲۶.
۹. نیلوفری، پ. ۱۳۶۳. باغ های ایرانی، جهاد دانشگاهی چاپ اول.
۱۰. نیک طبع، پ. ۱۳۷۹. قوانین مالکیت و بهره برداری از آب قنوات همایش بین المللی قنات، یزد.
۱۱. متحدین، ح. ۱۳۷۴. باغ ایرانی پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران.
۱۲. دیباده، انصاری م. ۱۳۷۴. مقاله باغ ایرانی، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهر سازی ارگ بم - کرمان جلد دوم، ناشر سازمان میراث فرهنگی کشور.
13. Tufan Sahar "Symbolism in the Persian Garden" <http://www.persiangarden.ir>

۱۴. خلیل نژاد، م. ۱۳۸۴. باغ ایرانی منظری از حکمت ایرانی ماهنامه پیام سبز شماره ۴۲، ص ۱۱.
15. Seiedalmasi Mehdi. "Water flow in The Persian Garden"
<http://www.persianguarden.ir/Indexb.as?ID=608&IDD=651&IDDD=610&Langu=FA>.
Access Date June 2006.
۱۶. فقیه، ن. ۱۳۸۴. چهره باغ ایرانی، وب سایت باغ ایرانی، مقاله های فارسی.
۱۷. دانش دوست، ی. ۱۳۶۳. باغ ایرانی، (متن سخنرانی در دانشگاه شهید بهشتی)، فصلنامه اثر، شماره ۱۸ و ۱۹.
۱۸. جوان، م. جواهری، م. ۱۳۷۹. ویژگی های فنی مهندسی سازه های هیدرولیکی مورد استفاده در قنوات دشت شیراز، مجموعه مقالات قنات، جلد اول، شرکت سهامی آب منطقه ای یزد.
۱۹. میر فندرسکی، م. ۱۳۸۳. باغ ایرانی چیست؟ باغ ایرانی کجاست؟، ماهنامه موزه ها شماره ۴۱، ص ۱۰.
۲۰. قنات میراث فرهنگی و علمی ایرانیان، سمینار ملی قنات ۱۳۸۳.
۲۱. مهربانی گلزار، محمدرضا؛ "کشف ساختار فضایی و منظرین مجموعه پاسارگاد"؛ مجله منظر، شماره ۲۰، پاییز ۱۳۹۱، صفحه ۶-۱۱.